

DOUS *LOCI CRITICI* NAS CANTIGAS DE ESTEVAN DA GUARDA

(Two textual critical issues in the *cantigas* of Estevan de Guarda)

Manuel Ferreiro*
Universidade da Coruña

Abstract: Despite the many decades that have passed since the discovery of the *cancioneiros* of medieval Galician-Portuguese troubadour poetry, and extensive textual analysis of the songbooks during that time, many textual critical questions remain unexplored. The purpose of this article is to provide a solution to two cases of lexical confusion in two *cantigas* by the 14th-century troubadour poet, Estevan de Guarda, in order to re-establish the ‘true’ transmitted version of each text and provide a closer rendering of the letter and spirit of the original songs.

Keywords: Textual critical issues; Galician-Portuguese troubadour poetry; Estevan de Guarda.

Resumo: A pesar dos anos transcorridos desde o descubrimento dos *cancioneiros* que transmitiron a lírica profana galego-portuguesa e a pesar de todo o traballo realizado no ámbito textual, aínda fican múltiples *loci critici* que debemos afrontar e, no posíbel, clarificar.

Neste artigo pretendemos resolver dúas cuestións de carácter lexical que se localizan en senllas *cantigas* do trobador posdionisino Estevan da Guarda, para, desta maneira, recuperarmos a lección ‘verdadeira’ do texto das *cantigas*, con maior fidelidade á letra e ao espírito dos textos medievais.

Palabras clave: *loci critici*; trobadorismo galego-portugués; Estevan da Guarda.

No ámbito da lírica profana galego-portuguesa son as *cantigas* de escarnio e maldizer as composicións que presentan maiores dificultades editoriais. Non por acaso este

* Este traballo inscríbese no proxecto de investigación *Edición crítica dixital das cantigas de amor* (FFI2015-63523-P), subsidiado polo “Ministerio de Economía y Competitividad”. **Enderezo para correspondencia:** Manuel Ferreiro. Departamento de Letras. Facultade de Filoloxía. Rúa Lisboa 7 - 15008 A Coruña (España) (manuel.ferreiro@udc.gal)

corpus foi o máis tardiamente editado en conxunto, pois houbo que esperar a 1965 para que aparecese a primeira edición de Manuel Rodrigues Lapa, un paso de xigante á hora de nos enfrontarmos a eses textos.

Porén, no conxunto de máis de catro centenares de cantigas, fican pasos difíciles, problemas por resolver, verdadeiros *loci critici* que dificultan a comprensión e escurecen o sentido, conscientes de que *aínda* non estamos perante o texto verdadeiro.

1. **pediolo, *pedrolo vs. Pedrolo*

O primeiro *locus criticus* que queremos abordar localízase no refrán da cantiga¹ 1323 / 30,26, transmitida polos dous cancioneiros apógrafos italianos (B1306, V911), onde, en palabras de Lapa, “Estevan da Guarda [...] chasqueia de um casal, que vivia estranhamente; ela, vestindo bem, prostituía-se com outros, e ele obrigava-se a trazer ao colo, chorando miséria, os filhos que não eram seus” (Lapa 1970 [1965]: 170).

Tras a transcripción paleográfica do testemuño de V realizada por Monaci (1875: 309-310), a composición aparece editada por vez primeira no *Cancioneiro Portuguez da Vaticana* de Teófilo Braga (1878: 170). Eis a súa versión da primeira estrofa co refrán que nos interesa:

Pois a todos avorrece
este jograr avorrído,
de tal molher e marido
que a min razon parece
de trager per seu pediolo
o filho d'outro no colo.

Para alén da deficiente sintaxe da estrofa que se percibe neste e nos seguintes editores, a cuestión radica no termo que Braga recolle directamente de V, *pediolo* (<pedrolo> B, <pediolo> V), e que define no “Glossário” da edición como ‘Peditorio’, isto é, ‘acto de pedir esmola’ (Braga 1878: 235).

Pola súa parte, na edición semidiplomática do Cancioneiro da Biblioteca Nacional de José Pedro Machado e Elsa Paxeco Machado aparece o mesmo *pediolo* no refrán, cunha proposta textual aínda máis discutíbel (Machado; Machado 1958: VI, 30-31), feito de que os editores son conscientes, pois no *Glossário* (Machado; Machado 1964: VIII, 399, s.v. *pediolo*) explicitan as dúbidas semánticas, preguntándose se a súa significación é “piolho”:

Pois a todos auorrece
Este iog ar auorrído
De tal molher e marido,

1 Para as referencias ás cantigas utilizamos o sistema de Jean Marie D’Heur (1975: 10-93), coas correccións achegadas por Montero Santalla (2000: 55-101), xunto coa numeración do *Repertorio metrico* de Tavani (1967); nas referencias abreviadas é utilizada simplemente a numeración d’heuriana seguida do número de verso.

Que a mjn razon parece,
De trager, por seu **pediolo**,
O fillo d outro no colo.

Realmente, haberá que esperar a Manuel Rodrigues Lapa para nos encontrarmos cun texto editado con rigor e xustificado do punto de vista ecdótico, por máis que as dúbidas continúen (Lapa 1970 [1965]: 170):

Pois a todos avorrece
este rogar avorrido
de tal molher e marido,
que a min razon parece
*de trager, por seu **pediolo**,*
o fillo doutro no colo.

No *Vocabulário Galego-Português* anexo á edición lapiana, o grande estudoso portugués indica que *pediolo* equivale a ‘caixa de esmolas, mealheiro’, ao tempo que nas notas críticas ao texto xustifica a escolla editorial:

Palavra estranha, não dicionarizada, que nos parece de formação relativamente moderna: *pedir* + *olo*, sendo *olo* um masculino analógico de *ola* = panela, com o sentido de «púcadro, pannelo». Então, *pediolo* designaria o recipiente que traria a criança na mão, como chamariz da esmola.

Un ano despois, en 1971, Walter Paganini realiza a edición crítica do cancionero de Estevan da Guarda e establece un texto diferente, especialmente no relativo á voz en causa (1971: 108-109):

Pois a todos avorrece
este lograr avorrido
de tal molher e marido,
que a min razon parece
de trager, por seu **pedrolo**,
o fillo d’outro no colo.

Tras aclarar que *por seu pedrolo* se debe entender “come suo bimbo, come suo figlio”, recolle o comentario crítico de Lapa e xustifica a elección da variante textual *pedrolo*, a lección transmitida polo Cancioneiro da Biblioteca Nacional, recoñecendo que non é totalmente “soddisfacente” a proposta: “Preferisco leggere *pedrolo* e dare al termine il significato attestato da Carré Alvarellos di «niño robusto y vivaracho»; ma anche questa soluzione non è del tutto soddisfacente”.

Finalmente, é Graça Videira Lopes quen en 2002 re-edita o cancionero escarniño galego-portugués e renova a lectura do texto de Estevan da Guarda (Lopes 2002: 499):

Pois a todos avorrece
este tal jogar avorrido
de tal molher e marido,
que a mim razom parece
de trager, por seu pedrolo,
o filho d'outro no colo.

Nas “Notas complementares” indica que *pedrolo* significa ‘fedelho’ (en liña con Pagani); no entanto, reconece, máis unha vez, que levanta “algumas dúbidas” (Lopes 2002: 596):

Em B e V a lição não é clara no grupo que segue o primeiro <d> (*pedido, pedrolo, pediolo?*). Quanto à primeira hipótese (*pedido*), deparamo-nos com o problema da rima, sobretudo na 2ª e 3ª estrofes; não sendo impossível uma rima imperfeita, penso que não será provável (ainda que semanticamente fosse uma lição sedutora, já que o marido «está mesmo a pedir» o que lhe acontece). Lapa leu *pediolo*, dando para o termo uma explicação que me parece bastante fantasiosa (*pediolo* seria uma espécie de caixa de esmolas, de *pedir+olo*, sendo o último elemento o masculino de *ola*, panela), explicação que, além disso, não faz sentido no contexto (não é o marido que anda a pedir, é a mulher que ganha para ele). Decidi-me pela leitura *pedrolo*, termo que ainda hoje existe em galego com o sentido de rapaz vivaço.

Finalmente, nas *Cantigas Medievais Galego-Portuguesas*², produto do *Projeto Littera* en que Lopes é responsábel da parte filolóxica, é recollido o texto de 2002, e reitéranse as dúbidas arredor de *pedrolo*, que é explicado do seguinte xeito: “O pedrolo, ou pedroulo, é um pequeno inseto, frequente nas vinhas da Galiza e muito voraz. O sentido, aqui, parece ser, no entanto, sobretudo metafórico (fedelho?)”. En nota específica a *pedrolo* novamente se tenta explicar a escolla editorial e as súas dificultades:

O termo só é transcrito na primeira estrofe, e de forma pouco clara: em B, *pedrolo* (?), em V, *pedrôlo* (?). Em ambos os casos não sería impossível ler *pedido*, leitura que parece semanticamente bastante adecuada, mas que implicaría un refrão sem rima (sobretudo na segunda e terceira estrofes). A leitura de Lapa, *pediolo*, além de implicar o mesmo problema, não está dicionarizada, como o próprio reconece, e parece-nos difícil de justificar (proviria de “pede+ola”, e significaría “panela de esmolas”). Assim sendo, e sem solución alternativa à vista, optámos por seguir simplemente os mss., partindo do princípio que os dois versos do refrão rimam entre si, e entendendo o termo no sentido que tem na Galiza, entre os viticultores”.

Até aquí, as propostas editoriais para *pediolo* (V) / *pedrolo* (B), baseadas quer en V, cun substantivo, anómalo, derivado de *pedir* –nunca documentado–, quer en B, cun es-

2 <http://cantigas.fcsh.unl.pt/cantiga.asp?cdcant=1336&tr=4&pv=sim>

traño uso metafórico a partir dunha voz agraria rexistrada por vez primeira en Martín Sarmiento (véxase RILG, s.v. *pedrolo*)³.

Fronte a estas propostas, acreditamos en que a solución editorial para este *locus criticus* provén de considerar *pedrolo* en relación co nome do protagonista masculino da cantiga, Pero da Arruda, conforme se explicita na estrofa III:

Como **Pero da Arruda**
foi da molher ajudado,
non é mui desaguisado,
pois lh'esta faz tal ajuda,
de trager, ...

No corpus trobadoresco galego-portugués é constante a alternancia entre *Pero* e *Pedro* (do lat. PETRUS) como nome de pía de diversos personaxes e trobadores. Deste xeito, achamos *Pedro Bodinho* e *Pero Bodinho*, un personaxe sen identificar, presente en senllas cantigas de Pero da Ponte e Pedr'Amigo de Sevilha⁴: *Seja-o Pedro Bodinho, / que éste nosso vezinho / tamben come Pedr'Agudo* (1658.5); *pero s[e] eu con el cantar / e Pero Bodin[h]'outrossi / e quantos cantadores son* (1680.18). Tamén se rexistra alternancia entre *Pero Bõo* e *Pedro Boo*, outro personaxe citado en cadansúa cantiga de Pero Garcia d'Ambroa e de Pero Garcia Burgales: *De Pero Bõo and'ora espantado / de como era valent'e ligeiro, / e vivedoir'é as[s]jaz, e arrizado* (1585.1); *de Pedro Boo, que era arrizado / e ben manceb'assaz pera viver* (1390.3).

Por outra banda, no relativo ao nome de trobadores, tanto Pero Garcia Burgales como Pero d'Armea e Pero da Ponte son citados coa forma *Pero* cando aparece o seu nome completo (ou parcialmente completo); así, o Burgalés comparece nas cantigas como *Pero Garcia: Pero Garcia, non poss'eu saber / como vos vós possades emparar / d'amor* (1401.8); *Pero Garcia, sempr'oi dizer / que os conselhos boos boos son* (1401.22); *Quero que julgedes, Pero Garcia, / d'antre min e todo-los trobadores / que de meu trobar son desdezidores* (1444.1); *Pero Garcia me disse / que mia senhor con el visse* (1480.1); «*A[i] Pero Garcia, / gran med[o] ei de Dona Maria, / que nos mataria*» (1480.4); *Mal conocedes Dona Maria, / ai Pero Garcia!* (1480.20).

Tamén Pero d'Armea, é así nomeado nunha cantiga de Pero Garcia d'Ambroa: *Pero d'Armea, quando composestes / o vosso cuu, que tan ben parescesse* (1613.1).

E o mesmo acontece con Pero da Ponte, citado en composicións da autoría de Afonso X: *Pero da Pont'á feito gran pecado / de seus cantares, que el foi furtar / a Coton* (483.1); *E por én foi Coton mal dia nado, / pois Pero da Ponte erda seu trobar* (483.8); *Pero da Ponte, paro-vos sinal / per ante o demo do fogo infernal* (485.1). Tamén nunha *tençon* con Afons'Eanes do Coton, que sempre se refire a el como *Pero da Ponte* (971.1, 15 e 29) e noutra con Garcia Martiiz, que tamén o interpela da mesma forma (1664.9, 25 e 37). E finalmente aínda este trobador galego volve aparecer citado por Afons'Eanes do

3 No estudo sobre as rimas da poesía trobadoresca galego-portuguesa, neste caso Montero Santalla (2000: 618) inclínase, cun interrogante, por *pediolo* como palabra rimante.

4 Todas as ocorrencias e contextos foron tirados de GLOSSA.

Coton: *Pero da Ponte, ou eu non vejo ben, / o[u] [de] pran essa cabeza non é / a que vós antano, per bõa fe, / levastes quando fomos a Geen* (1626.1); *quen visse Pero da Ponte en cos, / semelhar-lh'-ia moi peor talhado* (1627.6).

Fronte a estas denominacións, en todos os casos aparece *don Pedro* para se referir a estes tres trobadores en contextos en que só aparece o nome de pía. Así acontece con Pero Garcia Burgales: *Don Pedro, en como vos ouç'i falar, / [o] ju ja vós ben non sabedes julgar, / ou dos outros ofereçon avedes* (1444.15).

E con Pero d'Armea: *E, Don Pedro, pōede-lh'os narizes, / ca vos conselh'eu o melhor que poss[o]* (1613.8); *E, Don Pedro, os beiços lh'er pōede / a esse cuu, que é tan ben barvado* (1613.15).

Finalmente, Pero da Ponte (483.12) *pois que se de quant'el foi lazerar / serve Don Pedro e non lhi dá én grado* (483.14) *E con dereito seer enforcado / deve Don Pedro porque foi filhar / a Coton, ..., / seus cantares* (485.19) *E por én, Don Pedr', e[n] Vila Real / en mao ponto vós tanto bevestes*.

En consecuencia, estabelecida a equivalencia e, sobre todo, a alternancia entre as formas *Pedro* e *Pero*, feito constante, por outra parte, nos textos medievais de calquera tipo, fica o problema dun sufixo *-olo*, aparentemente ausente nos textos antigos e sen uso no portugués contemporáneo.

No entanto, é ben coñecida a composición 354 das *Cantigas de Santa Maria*, «Como Santa Maria guardou de morte hũa **bestiola** que chaman donezã» (Mettmann 1989: III, 218):

Este pesar foi por hũa | **bestiola** que muit'amava
 el rei, que sigo tragia | e que mui ben criava,
 a que chaman donezã | os galegos, e tirava
 con ela aves das covas, | e de taes ome vee.

A voz *bestiola* (< bestia + -ola) presenta indubitabelmente o sufixo *-olol-ola* cun carácter basicamente diminutivo (levemente depreciativo), o mesmo que sobrevive en galego moderno, onde este sufixo é utilizado en rexistros fundamentalmente familiares e/ou coloquiais, cunha “relativa produtividade sobre bases nominais, normalmente substantivas” (Ferreiro 2001 [1997]: 187): *amigolo* (< amigo + -olo), *barrigola* (< barriga + -ola), *merendola* (< merenda + -ola), *raiola* (e *raiolo*) (< raio + -ola), *rapazolo* (< rapaz + -olo), *sachola* (< sacho + -ola) etc.

En calquera caso, a voz *bestiola* parece suxerir unha orixe inicialmente erudita do sufixo, utilizado sobre unha base latinizante (*bestia*) que contrasta cos resultados medievais evoluídos a partir do lat. BESTIAM: *bescha* (arc.) e *besta*.

Porén, para alén da súa aparición nas cantigas marianas, a procura deste sufixo en textos medievais confirma que *-olol-ola* tiña certa presenza na lingua, pois achamos nos textos prosísticos tres ocorrencias do antecitado sufixo en documentos notariais do século XV⁵. A primeira delas prodúcese no documento de 1414, de Ferreira de Pantón, na voz *matolla* (< mata + -ola), un diminutivo de *mata* ‘arbusto’:

5 As diversas ocorrencias lexicais nos textos galegos foron localizadas a través do TMILG.

et estes sete annos pasados que diades terça do viño segundo dito he, et lle roçedes as **matollas** e os lomideyros et non leyxedes en ellas creçer monte, et que diades de cada hun anno ós capelaãs do dito mosteiro çinquo quartillos de viño de renda por día de San Martino de novembro et tres soldos ó dito monesteyro porllo dito día de Samartino (Fernández de Viana y Vieites 1995: 149).

As outras dúas aparicións prodúcense na voz *sayolla* (saio ~ saia + -ola), diminutivo de *saia* ou *saio*, en dous documentos ourensáns algo máis tardíos, de mediados do século XV. A primeira ocorrencia, en 1455:

Hun gibón nouo, de fustán, con a meatade de huas **sayollas** et outro saquillo de pano, forrado en branco, et tres çintas descoadra; çinco bolsas et dous esqeiros; tres pares de canybetes; hun papel de cordóos (Ferro Couselo 1967: I, 315).

A segunda, nun documento de 1458:

Et mays prometeu o dito meestre Daniyel ao dito Lourenço, ferreiro, que, dándolle os ditos noueçentos ferros feitos enos ditos quatro meses, que lle daría hua capa de boo pano et huas **sayollas** et hun gibón et huas calças et hun bonete et hua camisa et hun par de panetes e huus çapatos (Ferro Couselo 1967: I, 438).

Con todo, noutro documento de Ferreira de Pantón do mesmo período que o antes citado (do ano 1420) rexístrase a variante *matela* exactamente co mesmo uso que o anterior *matola*:

E aforámolas con súas entradas et seydas per ut quer que vaan, que lle roçedes as **matelas** e non leyxedes en elas creser o monte et as entrechantedes hu for mester (Fernández de Viana y Vieites 1995: 175).

Certamente, a convivencia *matola* ~ *matela* suxire que o sufixo *-olol-ola* ben pode ser unha variante especializada do antigo sufixo diminutivo *-elol-ela*, que sobrevive tamén en galego con rendibilidade limitada á sombra do poderoso *-iñol-iña* (véxase Ferreiro 2001 [1997]: 185-186).

Deste xeito, na cantiga de Estevan da Guarda estaríamos perante unha forma diminutiva que afecta a un nome propio (*Pero* ~ *Pedro* → *Pedrolo*), que tamén encontra apoio nos usos antigos, pois a forma *Sancho* (< Sancho + -olo) aparece na tradución galega da *Crónica de Castilla* e da *Estoria de España* (século XIV):

Andados iij ãnos do rreynado del rey dõ Afonso de Leõ –et foy esto ãna era [de] M et XX ãnos – este Abderrahme, de que ora aqui dissemos, segũdo conta a estoria, era chamado por iogo **Sancho** (Lorenzo 1975: I, 225).

Este mesmo antropónimo en forma diminutiva aparece tamén na documentación notarial galega, como demostra a seguinte pasaxe dunha carta de 1419, do territorio mindoniense:

Et por que seia certo, mando vos delo faser huna carta, a mays çerta que se pode faser, por lo dito notario et testemoyas que foron presentes: frey Roy Gomes; et Afonso Peres de Abadin; Roy Garçia **Sancholo**; et Garçia Lopes, pyntor, et outros (Graña Cid 1990: 289).

E en territorio portugués podemos achar a mesma forma *Sancholo* na máis tardía *Crónica Geral de Espanha de 1344*:

De como Abderame foi rey de Cordova e em como o matarom Andados dous anos do reynado daquelle rey dom Afõsso – e foy esto na era de mil e viinte ãnos – este Abderame de que avemos dito, segundo delle conta a estorya, era chamado come por jogo d’escarnho **Sanchollo**. E foy homen maa e travesso e, esso que elle ãno reynado durou, nõ se trabalhava tanto doutra cousa como de molheres e de vynho, assy que era muy luxurioso e bevodo (Cintra 1961: III, 194).

Desta forma, se na cantiga de Estevan da Guarda se establece *jogar* no v. 2, única lectura posíbel de <iogar> B, <ioguar>V, e, sobre todo, consideramos a presenza da forma verbal *é* no v. 3 (interpretada como copulativa en todas as edicións) para confirmar a existencia dun verbo principal na primeira estrofa, o texto escarniño fica esclarecido coa alusión a Pedrolo, isto é, Pedriño, suposto fillo de Pero da Arruda, produto da infidelidade de súa muller:

Pois a todos avorrece
este **jogar** avorrído,
de tal molher é marido,
que a min razon parece
de trager, por seu Pedrolo,
o fillo d’outro no colo.

Pois ela trage camisa
de sirgo tan ben lavrada
e vai a cada pousada
por algo, non é sen guisa
de trager, [por seu Pedrolo,
o fillo d’outro no colo].

Como Pero da Arruda
foi da molher ajudado,
non é mui desaguisado,
pois lh'esta faz tal ajuda,
*de trager, [por seu Pedrolo,
o filho d'outro no colo].*

2. **encividade* vs. *ensibidade*

Noutra cantiga, tamén escarniña, de Estevan da Guarda (1326 / 30,28 «Pois que te preças d'aver s'en comprido» [B1309/V914]⁶) aparece outro *locus criticus* pola interpretación das leccións manuscritas <ensy vidade> B, <ensy uitade> V no v. 8, editadas como *en cividade* na primeira edición “crítica” desta composición da autoría de Braga (1878: 171), após a edición paleográfica de V realizada por Monaci (1875: 311). O erudito portugués erra claramente na edición da pasaxe, interpretando o segundo elemento como unha forma arcaica de *cidade* (tal como explicita no «Glossario Archaico do Cancioneiro» con que cerra a súa edición):

Ca sempre contam por **en cyvidade**
ao pastor por dar-sse de gram sen,
nem gram saber, por end'a ty conven
en quanto es tam pastor d'idade,
pois en tan alta razon ousas
que punhes sempre antre outras cousas
seeres partido de torpidade.

Na seguinte versión –semidiplomática– da cantiga, realizada polos Machado (1958: VI, 33-34), aparece a forma literal de B xunto con outras múltiples interpretacións erradas e incorreccións de lectura na estrofa:

Ca sempre contam por **ensyvidade**
Ao pastor preçar sse de gram ssem,
Nen gram saber, por edace, couem
Enquanto es tan pastor d idade;
Por gent am alta razon ousas,
Que punhes senpr antr as outras cousas
Seeres partido de torpidade.

A voz *ensyvidade* é explicada no glosario dos Machado como ‘incivilidade, falta de educación’ (1964: VIII, s.v.).

6 Coa seguinte rúbrica: «Esta cantiga foi feita a ùn galego que se preçava de trobar e non o sabia ben, e meteu-s'a maneira de tençon con [E]stevan da Guarda, e 'Stevan lhi fez esta cantig'; e el andava sempre espartido, e nunca lhe entendeu a cantiga nen lhe soube a ela tornar».

Como acontece con todos os textos escarniños, é a compilación lapiana a que formaliza a ‘vulgata’ das cantigas de escarnio e maldizer, cun texto que vai ser repetido sistematicamente (Lapa 1970 [1965]: 171):

Ca sempre contan por **encividade**
 ao pastor preçar-se de gran sen
 nen gran saber; porend’ a ti conven,
 enquanto és atan pastor d’ idade,
 pois en tan alta razon tan muit’ ousas,
 que punhes sempre, antr’ as outras cousas,
 en seeres partido de torpidade.

As explicacións do grande erudito portugués continúan a insistir neste suposto derivado do lat. INCIVILITATEM (> *encividade), aínda que tamén apunta a un eventual “erro do copista, por *endinidade*, que sería forma mais corrente”. E despois, no «Vocabulário Galego-Português», a voz **encividade* é definida como “incivilidade, despropósito” (p. 38).

O texto lapiano perdura na edición crítica de Pagani (1971: 116-117), que xustifica a proposta textual nos mesmos termos que Lapa, igual que acontece coa edición de Graça Videira Lopes (2002: 502-503), que tamén fai equivaler *encividade* a ‘incivilidade, descortesía’.

No entanto, xa no ano 2000, Montero Santalla propuxera unha interpretación alternativa para esa pasaxe da cantiga, a través da voz *ensabidade* ‘ignorancia, esquecemento, falta de saber’ a partir da súa documentación no *Elucidário* de Viterbo coa forma *insabidade* (Montero Santalla 2000: 619).

Con efecto, tal forma ten rexistro indirecto a través de Viterbo (1966: II, s.v. *insabidade*); porén, agora podemos confirmar a existencia desta voz, que achamos no *Tratado de Confissom*, obra doutrinaria traducida no século XV en Portugal: “Item quẽ iura na cruz nõ sagrada, huñ ano de peendencia e se iura per **insibidade** ou por costrãgimento, tres anos de peẽdemça” (Machado 2003-2013: 39).

Por conseguinte, a partir de <ensy vidade> B, <ensy uitade> V, a única interpretación posíbel desta pasaxe problemática de Estevan da Guarda será *ensibidade* con perfecta coherencia semántica e xustificación paleográfica a partir dalgúns erros de copia nos apógrafos italianos.

En primeiro lugar, podemos documentar o erro <u>~<v>/ ao longo do Cancioneiro da Biblioteca Nacional e mais do Cancioneiro da Vaticana: <savor> B *sabor* (114.17), <vẽ> B *ben* (205.2), <uen> V *ben* (884.3), <trualhe> V *trabalh’e* (1348.19), <ueeyro> V *Beeito* (1484.1), <ueeyto> V *Beeito* (1484.3), <velpelho> V *Belpelho* (1489.1) etc. E do mesmo xeito nestes dous cancioneiros é frecuente a confusión <t>/<d>, nomeadamente no Cancioneiro da Vaticana, de onde extraemos algúns exemplos como mostra: <pagado> B, <pagato> V *pagado* (828.12), <p’iuad9> B, <priuatus> V (879.2), <poder> AB, <poter> V *poder* (901.10), <iulgade> B, <uilgate> V *julgade* (1019.13), <dal> B, <tal> V *d’al* (1227.19) etc.

Finalmente, os dicionarios portugueses antigos que recollen este termo, sempre baixo a forma *insabidade*, son coincidentes en lle atribuír o valor de ‘ignorancia’ ao tempo que o cualifican sistematicamente de voz antiga ou anticuada (véxanse, por exemplo, Bluteau 1712-1721, Silva 1789, Vieira 1871-1874 ou Figueiredo 1978 [1939]).

A partir dos datos precedentes, semella obvio que a lectura certa da pasaxe en causa é *ensibidade*, con plausabilidade paleográfica e adecuación semántica perfecta:

Pois que te preças d’aver sén comprido
en trobar ben e en bõa razon,
non faz mester a ti, Fernan Chancon,
d’ir entençar come torpe avurrido
nen te loares come quen s’engana,
e de palabras torpes e d’oufana
e de posfaço seer espartido,

ca sempre contan por **ensibidade**
ao pastor preçar-se de gran sén
nen gran saber; por end’a ti conven,
enquanto es [a]tan pastor d’idade,
pois en tan alta razon [tanto] ousas,
que punhes sempre, antr’as outras cousas,
seeres partido de torpidade. [vv. 1-14]

BIBLIOGRAFÍA

- BLUTEAU, Raphael (1712-1721): *Vocabulario Portuguez, e Latino...* Coimbra: No Collegio das Artes da Companhia de JESU [8 vols.].
- BRAGA, Teófilo (1878): *Cancioneiro Portuguez da Vaticana. Edição critica restituída sobre o texto diplomatico de Halle*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- CINTRA, Luís Filipe Lindley (ed.) (1952-1990): *Crónica Geral de Espanha de 1344*. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda [4 vols.].
- D’HEUR, Jean Marie (1975): *Recherches internes sur la lyrique amoureuse des troubadours galiciens-portugais (XIIe-XIVe siècle): contribution à l’étude du «corpus des troubadours»*. Liège: Université de Liège.
- FERNÁNDEZ de VIANA y VIEITES, José Ignacio (ed.) (1995): *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Pantón*. Lugo: Deputación de Lugo.
- FERREIRO, Manuel (2001 [1997]): *Gramática histórica galega. II. Lexicoloxía*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- FERRO COUSELO, Xesús (ed.) (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. Vigo: Galaxia [2 vols.].
- FIGUEIREDO, Cândido de (1978 [1939]): *Grande Dicionário da Língua Portuguesa*. Lisboa: Livraria Bertrand [2 vols.].

- GLOSSA = Ferreiro, Manuel (dir.) (2014-): *Glosario da poesía medieval galego-portuguesa*. Universidade da Coruña [<http://glossa.gal>].
- GRAÑA CID, M. Mar (ed.) (1990): “Las órdenes mendicantes en el obispado de Mondoñedo. El convento de san Martín de Villaoriente (1374-1500)”. *Estudios Mindonienses*. 6: 13-464.
- LAPA, Manuel Rodrigues (1970 [1965]): *Cantigas d’Escarnho e de Mal Dizer dos Cancioneiros Medievais Galego-Portugueses*. Vigo: Galaxia.
- LITTERA = Lopes, Graça Videira; FERREIRA, Manuel Pedro et alii (2011-), *Cantigas Medievais Galego Portuguesas [base de dados online]*. Lisboa: Instituto de Estudos Medievais, FCSH/NOVA [<http://cantigas.fcsb.unl.pt>].
- LOPES, Graça Videira (2002): *Cantigas de Escárnio e Maldizer dos Trovadores e Jograis Galego-Portugueses*. Lisboa: Estampa.
- LORENZO, Ramón (1975): *Traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Vol. I. *Introducción, texto anotado e índice onomástico*. II. *Glosario*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijoo».
- MACHADO, José Barbosa (ed.) (2003-2013): *Tratado de Confissom [Chaves, 1489]*. Braga: Edições Vercial.
- MACHADO, Elsa Paxeco; MACHADO, José Pedro (1949-1964): *Cancioneiro da Biblioteca Nacional, antigo Colocci-Brancuti*. Lisboa: Edição da *Revista de Portugal* [8 vols.].
- METTMANN, Walter (ed.) (1986-1989), Alfonso X el Sabio, *Cantigas de Santa Maria*. Madrid: Castalia [3 vols.].
- MONACI, Ernesto (1875): *Il canzoniere portoghese della Biblioteca Vaticana*. Halle a.S.: Max Niemeyer Editore.
- MONTERO SANTALLA, José-Martín (2000): *As Rimas da Poesia Trovadoresca Galego-Portuguesa: Catálogo e Análise*, Tese de Doutoramento (inérita), Universidade da Coruña [3 vols.].
- PAGANI, Walter (1971): «Il Canzoniere di Estevan da Guarda», *Studi Mediolatini e Volgari*. XIX: 53-179.
- RILG = *Recursos Integrados da Lingua Galega*. Seminario de Lingüística Informática - Grupo TALG / Instituto da Lingua Galega [<http://sli.uvigo.es/RILG/>].
- SILVA, Antonio de Moraes (1789): *Diccionario da Lingua Portuguesa ...* Lisboa: Na oficina de Simão Thaddeo Ferreira [2 vols.].
- TAVANI, Giuseppe (1967): *Repertorio metrico della lirica galego-portoghese*. Roma: Edizioni dell’Ateneo.
- TMILG = Varela Barreiro, Xavier (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega [<http://ilg.usc.es/tmilg>].
- VIEIRA, Domingos (1871-1874): *Grande Diccionario Portuguez ou Tesouro da Lingua Portuguesa*. Porto: En Casa dos Editores Ernesto Cillardron e Bartholomeu H. de Moraes [5 vols.].
- VITERBO, Fr. Joaquim de Santa Rosa (1965-1966): *Vocabulário das palavras, termos e frases que em Portugal antigamente se usaram e hoje regularmente se ignoram*. Ed. crítica por Mário Fiúza. Porto: Livraria Civilização Editora [2 vols.].

PERFIL ACADÉMICO Y PROFESIONAL

Manuel Ferreiro es licenciado (1978) y doctor (1990) en Filología Hispánica (subsección: Gallego-Portugués) por la Universidade de Santiago de Compostela. Actualmente es catedrático de Filologías Gallega y Portuguesa en la Universidade da Coruña.

Su actividad investigadora se reparte entre la Lingüística Histórica y la Ecdótica y Crítica Textual: los dos volúmenes de la *Gramática Histórica Galega* (1995-1997, 1ª ed.) se inscriben en la primera línea de investigación; con el segundo núcleo de pesquisa están relacionados los trabajos que tienen como objeto el estudio y edición de textos medievales, en especial los textos trovadorescos gallego-portugueses, con participación y dirección de proyectos de investigación, junto con la publicación de contribuciones y artículos especializados en revistas y libros colectivos, así como monografías como *As cantigas de Rodrigu'Eanes de Vasconcelos* (1991) o *O Cancioneiro de Pero Mafaldo* (2014, en colab. con Leticia Eirín).

La figura y la obra de Eduardo Pondal constituye otro centro de interés investigador en el ámbito de la Crítica Textual e del estudio de la lengua literaria pondaliana, con la publicación de múltiples estudios, especialmente los cuatro tomos de su obra completa (1995-2005) y numerosos trabajos y monografías sobre el poeta: *De Breogán aos Pinos. O texto do Himno Galego*, 1996, 1ª ed.; *O Himno Galego. Documentos históricos 1890-1907* (2007); *Eduardo Pondal, o cantor do eido noso* (2017); *Estes son os eidos amigos. Escolma xeográfica da poesía pondaliana* (2017); *Eduardo Pondal: Os cantos eran da Patria (120 poemas)* (2017).

En 2006 obtuvo el XVII Premio de Investigación “Losada Diéguez” por la edición del poema épico *Os Eoas*, y en 2014 le fue concedido el IX Premio de Investigación “Concepción Arenal” de Humanidades por el proyecto *Glosario da poesía medieval profana gallego-portuguesa* (www.glossa.gal).

Actualmente dirige el proyecto *Universo Cantigas*, que tiene como objetivo realizar la edición crítica digital de los textos que integran la lírica profana gallego-portuguesa (www.universocantigas.gal).

Fecha de recepción: 12/05/2018

Fecha de aceptación: 17-5-2018